

Tadeusz Marszał

Jerzy Karol Kurnatowski (1874-1934)

Biuletyn Szadkowski 5, 7-29

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tadeusz Marszał***JERZY KAROL KURNATOWSKI
(1874–1934)**

*pseudonim Karol Bytyń, U. Prokop
prawnik, ekonomista, publicysta,*

profesor historii doktryn ekonomicznych i historii gospodarczej

Jerzy Kurnatowski h. Łódzia (J. K.) urodził się 1 lipca 1874 r. w majątku rodzinnym w Woli Krokockiej pod Szadkiem w powiecie sieradzkim, w kalwińskiej (ewangelicko-reformowanej) rodzinie ziemiańskiej. Był synem Witolda¹ i jego drugiej żony² Eleonory z Klimaszewskich, którzy oprócz syna Jerzego mieli jeszcze co najmniej trójkę dzieci³. Ojciec był obywatelem

* Tadeusz Marszał jest profesorem Uniwersytetu Łódzkiego, kierownikiem Katedry Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej.

¹ Więcej na temat genealogii Jerzego Kurnatowskiego I rodu Kurnatowskich – zob. aneks do artykułu.

² Pierwszą żoną Witolda Kurnatowskiego była Bronisława Karczevska, córka Marcelego Karczewskiego herbu Samson, właściciela Krokocic i Woli Krokockiej. To ona właśnie po śmierci ojca wniosła jako wiano Witoldowi Łódzia Kurnatowskiemu posiadłości ziemskie, odziedziczone po rodzicach. Po śmierci pierwszej żony Witold ożenił się powtórnie; jego drugą żoną była Eleonora z Klimaszewskich (siostrzenica Witolda, z którą zawarł ślub przed 1784 r.). Eleonora została zamordowana podczas napadu rabunkowego przez bandytów nasłanych przez żandarmerię niemiecką 26 września 1918 r.

³ Syn Tomasz urodził się w 1876 r. i w wieku 20 lat popełnił samobójstwo (1896 r.) – podobno po kłótni z ojcem, w czasie której został publicznie uderzony w twarz, wyszedł z przyjęcia odbywającego się na dworze w Woli Krokockiej i powiesił na rosnącej nieopodal gruszy. Dla uczczenia jego pamięci osadę, która należała do majątku nazwano Kolonia Tomaszew. Córka Bronisława, urodzona w 1880 r., zmarła w wieku 18 lat (1898 r.). Kolejny syn, Eugeniusz, który po śmierci ojca został dziedzicem Woli Krokockiej, jest wspomniany przez J. K. w kontekście poważnej choroby (najprawdopodobniej była to astma). Żona Eugeniusza pochodziła z okolic Łowicza i przeprowadzając się do Woli Krokockiej, jako wiano wniosła pokaźny majątek, m. in. duże stado „czerwonych” krów. Eugeniusz zmarł w 1937 r. (najprawdopodobniej w czasie pobytu w górach) i został pochowany na cmentarzu w Małyniu. Wdowa po Eugeniuszu została wysiedlona z majątku przez Niemców w czasie II wojny światowej. Synem Witolda i Eleonory Kurnatowskich był najprawdopodobniej również Eryk,

ziemskim, sędzią pokoju⁴, radcą Komitetu Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego⁵ J. K., wychowywany jak sam pisze „w duchu szwajcarsko-francusko-kalwińskim”⁶, do jedenastego roku życia uczył się w domu.⁷ Później przez rok kontynuował naukę w szkole czteroklasowej w Sieradzu. Kolejny rok pobierał korepetycje w domu⁸, aby już następne lata nauki (3–8 klasa gimnazjum) zaliczyć w gimnazjum klasycznym w Łodzi. Brał udział w pracach kółek samokształceniowych.

Studia prawnicze podjął w 1892 r. na Uniwersytecie Warszawskim. W 1897 r., po przedstawieniu tezy z zakresu prawa karnego, zatytułowanej *Duel* (Pojedynki), uzyskał tytuł kandydata praw.

Z czasów studiów uniwersyteckich głośny stał się jego tekst opublikowany w 1892 r. w „Warszawskim Dniwniku” w odpowiedzi na list otwarty K. Śnieżko-Blockiego. W liście tym jego autor poddawał krytyce działalność Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego i doradzał rządowi naznaczenie radców tego towarzystwa z urzędu oraz wprowadzenie języka rosyjskiego. W swojej wypowiedzi, przesłanej na wezwanie redakcji do zajęcia stanowiska w tej sprawie, J. K. – przyznając, że Towarzystwo Kredytowe Ziemskie nie zawsze jest właściwie prowadzone – bronił zasady wybieralności radców, jednocześnie wskazując na

urodzony na początku lat osiemdziesiątych XIX w., którego zdjęcie z 25 września 1893 r. (zrobione w Turku) zachowało się do dziś (kopia zdjęcia w muzeum szkolnym w Szadku).

⁴ czyli niezawodowym sędzią, orzekającym samodzielnie w drobnych sprawach cywilnych lub karnych.

⁵ Towarzystwo Kredytowe Ziemskie było to stowarzyszenie właścicieli ziemskich Królestwa Polskiego z siedzibą w Warszawie, założone z inicjatywy F. Lubeckiego-Druckiego w celu udzielania długoterminowego kredytu, początkowo posiadaczom dużej własności rolnej, a od końca XIX w. także drobnym gospodarstwom rolnym. Towarzystwo działało do 1939 r.; prowadziło emisję listów zastawnych i obligacji.

⁶ Kalwińskie wychowanie odwoływało się do rygorystycznej etyki obowiązującej w tym wyznaniu (potępienie zabaw, tańców, gier hazardowych, obchodzenie niedzieli wyłącznie jako święta religijnego), która stała się źródłem cywilizacji purytańskiej, jak również zakładało konieczność stałego wydajnego trudu we wszelkich dziedzinach działalności ludzkiej.

⁷ W domu Kurnatowskich dziećmi zajmowali się m. in. bona Louise Thommy oraz guwerner Charles Thommy, obydwójce pochodzący z Francji.

⁸ Jego korepetytorem był Zygmunt Grunert.

słabość istniejących instytucji biurokratycznych. Stanął również w obronie języka polskiego, uważając, że narody nie powinny się nawzajem prześladować, a zwłaszcza narody „jednego szczepu słowiańskiego”.

Fot. 1. Jerzy Kurnatowski (ok. 1930 r.)

Jednak szczególną polemikę wzbudził zamieszczony w artykule ogólnikowy o konieczności zgody między narodami

słowiańskimi wobec niebezpieczeństwa niemieckiego. W warszawskim środowisku uniwersyteckim tekst ten został odebrany jako dowód nietaktu i młodzieńczej naiwności J. K. Uniwersytecki sąd koleżeński wykluczył go ze stowarzyszenia Pomoc Bratnia i zakazał publikowania w języku polskim. Wprawdzie wyrok po roku zrewidowano i zakaz druku uchylono, jednak sprawa ta była pretekstem do ataków na J. K. także w latach późniejszych⁹.

W 1902 r. J. K. ożenił się z Jadwigą z Boetticherów (córka Ludwika z Sielca pod Łęczycą), malarką¹⁰. Nie mieli dzieci.

Po ukończeniu studiów uniwersyteckich, w latach 1896–1899, J. K. pracował w kancelarii adwokackiej, a później przez kolejne cztery lata (1899–1903) gospodarował w Woli Krokockiej¹¹. W 1901 r. otworzył własną kancelarię adwokacką w Łodzi, a w 1903 r. przeniósł się do Warszawy, gdzie w marcu tego roku - jak donosiła „Gazeta Sądowa Warszawska” z 28 marca 1903 r. – „pan Jerzy Kurnatowski został zaliczony w poczet adwokatów przysięgłych przy sądzie okręgowym warszawskim”. Jednak dalsze życie J. K. Pokazuje, że jego powołaniem nie była kariera prawnicza, lecz praca, jak sam pisze, „naukowo-publicystyczno-polityczno-społeczna”.

W 1904 r. J. K. wyjechał do Paryża, gdzie w następnych latach spędzał większość czasu, studiując w Collège Libre des Sciences Sociales. Uczęszczając przede wszystkim na wykłady z nauk społecznych, zafascynował się społeczną ideologią radykalnego odłamu francuskiego mieszczaństwa. Był uczniem Charles’a Gide’a¹² i pod jego wpływem stał się zwolennikiem

⁹ Wspominając tę sprawę w swojej autobiografii, J. K. zalicza ją do „ważniejszych przeżyć” w swoim życiu i mówi o „dzikiej zemście społeczeństwa za artykuł”. Jeszcze w 1907 r. lwowskie „Słowo Polskie”, atakując J. K., przypomniało jego artykuł z „Warszawskiego Dniownika” z 1892 r. – w odpowiedzi J. K. opublikował tekst w „Nowej Gazecie”.

¹⁰ J. K. wspomina brata swojej żony Jadwigi, Józefa, którego tragiczna śmierć w wypadku automobilowym w listopadzie 1920 r. była jednym z wielu tragicznych wydarzeń, których seria dotknęła rodzinę Kurnatowskich w końcu XIX w. i pierwszych dziesięcioleciach XX w.

¹¹ W swojej autobiografii J. K. określił to jako „konieczność zajęcia się rolnictwem”.

¹² Charles Gide [czytaj: szarł żid], ur. 1847 r. – zm. 1932 r., francuski ekonomista i teoretyk spółdzielczości, głosił poglądy solidarystyczne, był głównym przedstawicielem kooperatywności we Francji; profesor Uniwersytetu w Bordeaux

doktryny solidarystycznej¹³, której pozostał wierny aż do końca życia. Tej tematyce poświęcił również rozprawę *Esquisse d'une évolution solidariste* [zarys ewolucji solidarystycznej], która stanowiła podstawę do uzyskania dyplomu na tej paryskiej uczelni w 1907 r. Z Paryża pisywał liczne korespondencje i artykuły do „Prawdy”, „Myśli Niepodległej” i „Nowej Gazety” oraz zamieszczał artykuły dotyczące polskiej problematyki w pismach francuskich.

Po powrocie z Paryża w 1908 r., J. K. przebywał częściowo w Warszawie a częściowo w rodzinnej Woli Krokockiej. Prowadził szeroką działalność publicystyczną i polityczną, propagując na gruncie polskim idee „solidaryzmu”. Związał się ze stronnictwem Postępowej Demokracji i wszedł w skład jego zarządu, a następnie z Polską Partią Postępową¹⁴, której był również członkiem zarządu.

W czasie I wojny światowej J. K. początkowo przebywał w Moskwie (1914–1915), stąd powrócił na krótko do Warszawy, aby

(1874), Uniwersytetu w Montpellier (1880) oraz Collège de France w Paryżu (1898). Reprezentował tzw. subiektywistyczny kierunek w ekonomii (przy wyjaśnianiu problemów teoretycznych posługiwał się koncepcjami subiektywizmu). Był znanym historykiem i popularyzatorem ekonomii. Autor książek *Zasady ekonomii politycznej* (1884, wyd. polskie 1893), *Kooperatyzm* (1900, wyd. polskie 1937) oraz *Historia doktryn ekonomicznych od fizjokratów do czasów najnowszych* (wraz z Ch. Ristem 1909, wyd. polskie 1920), a także założyciel czasopisma ekonomicznego „Revue d'Economie Politique” (1887–1911).

¹³ Solidaryzm jest kierunkiem społeczno-politycznym, głoszącym tezę o naturalnej wspólnocie interesów różnych grup społecznych w państwie (społeczeństwie, narodzie), która to wspólnota wznosi się ponad wszelkie różnice majątkowe i społeczne. Kierunek ten rozwinął się w drugiej połowie XIX w., zwłaszcza we Francji, a jego głównymi teoretykami byli m. in.: É. Durkheim, L. Daguít, L. Bourgeois oraz Ch. Gide. Idea solidaryzmu nawiązywała do doktryn społeczno-politycznych, opartych na podstawach religijnych (społeczna nauka kościoła), zwłaszcza chrześcijańskiej demokracji.

¹⁴ Postępowa Demokracja (Związek Postępowo-Demokratyczny) była założoną w grudniu 1904 r. partią liberalno-demokratyczną o charakterze antyklerykalnym, skupiającą głównie inteligencję. Jej program polityczny zakładał autonomię Królestwa Polskiego z sejmem w Warszawie i rozwój ustawodawstwa socjalnego. W 1906 r. prawica Postępowej Demokracji utworzyła Polską Partię Postępową. W 1919 r. Polska Partia Postępową weszła w skład Związku Ludowo-Narodowego. Głównymi działaczami Postępowej Demokracji byli m. in. A. Świętochowski i A. Lednicki, organami prasowymi zaś „Prawda” i „Gazeta Handlowa”.

w 1915 r. wyjechać do Petersburga, gdzie był szefem biura prasy zagranicznej Rady Międzypartyjnej. W Petersburgu prowadził aktywną działalność w Towarzystwie Prawników i Ekonomistów, wygłaszając referaty na tematy polityczne i gospodarcze. Zaangażował się również w prace Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości¹⁵ w Petersburgu, prowadząc wykłady o rozwoju polityki socjalnej z uwzględnieniem ziem polskich. W dyskusję nad sprawą polską włączył się również na forum Towarzystwa Kultury Słowiańskiej w Moskwie (w ramach którego działała sekcja polsko-rosyjska) i którego był członkiem zarządu. Swoją pogląd na temat przyszłości ekonomicznej Polski i możliwości realizacji własnej polityki gospodarczej wyrażał m. in. w publikacjach na łamach „Głosu Polskiego”¹⁶. Za realne uważał trzy możliwości kształtowania przyszłych granic celnych Polski: całkowity ich brak, utrzymanie barier celnych jedynie na granicy wschodniej lub utrzymanie barier celnych jedynie na granicy zachodniej. Jego zdaniem, z uwagi na położenie Polski na wielkim szlaku handlowym, najkorzystniejsze byłoby całkowite zniesienie granic celnych i prowadzenie zasady wolnego handlu.

Widział ważną rolę dla rządu, który powinien zmonopolizować koleje i część górnictwa – jednocześnie zalecał dużą ostrożność w tym względzie, tak aby protekcyjizm ze strony państwa nie prowadził do ochrony nieudolnych poczynań w sferze gospodarczej (przestrzegał przed zbyt pochopnym udzielaniem prawa monopolu). Był zwolennikiem podejmowania działalności gospodarczej przez samorządy, które powinny konkurować z firmami prywatnymi.

W marcu 1917 r. J. K. opublikował kolejny artykuł, który spotkał się z szeroką krytyką społeczną. Tym razem był to tekst

¹⁵ Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości było organizacją powołaną w 1906 r w Warszawie, skupiającą artystów, uczonych i miłośników sztuki, a zajmującą się m. in. ochroną zabytków oraz popularyzacją i badaniami naukowymi w dziedzinie historii sztuki i kultury (działało do 1944 r.)

¹⁶ Por. J. Kurnatowski, *Spoleczno-ekonomiczna przyszłość ziem polskich*, „Głos Polski” 1916, nr 11–13 (26).

zamieszczony w gazecie „Ruskaja Wolja”¹⁷. Autor wyrażał w nim nadzieję, że Pilsudski przejdzie na stronę Ententy¹⁸.

W lipcu 1918 r. J. K. powrócił do Polski, do Warszawy. W latach 1919–1920 działał w na rzecz akcji plebiscytowej na Mazurach¹⁹. Zorganizował kurs i prowadził wykłady dla działaczy plebiscytowych. Był założycielem i prezesem (przez 7 lat) Zrzeszenia Plebiscytowego Ewangelików-Polaków. Blisko współpracował z biskupem J. Bursche i Mazurskim Komitetem Plebiscytowym, a w czasie plebiscytu wydał kilka broszur i wiele artykułów na tematy mazurskie. Usilnie zabiegał o szerzenie oświaty na Mazurach po plebiscycie i współpracował z redakcją „Gazety Mazurskiej” i „Kalendarzem dla Mazurów”. J. K. ma ogromne zasługi w umocnieniu polskości na Mazurach, m. in. był inicjatorem powstania Towarzystwa Przyjaciół Mazur w Działdowie.

W latach 1919–1923 J. K. pracował w urzędach państwowych, najpierw w Ministerstwie Komunikacji (gdzie był współpracownikiem redaktora pisma „Bandera Polska”), a później w Ministerstwie Robót Publicznych, gdzie pełnił funkcję naczelnika wydziału statystycznego oraz w Głównym Urzędzie Statystycznym jako referent do spraw statystyki zatrudnienia.

W następnych latach J. K. swoje całe życie zawodowe związał z pracą na wyższych uczelniach. Już 11 czerwca 1919 r.

¹⁷ I to wydarzenie J. K. wspomina w swojej autobiografii jako „ważniejsze przeżycie”, za które spotkała go „dzika zemsta”.

¹⁸ Ententa to powszechnie przyjęta nazwa porozumień zawartych między Francją, Rosją i Wielką Brytanią przed I wojną światową, mających stanowić przeciwwagę dla trójprzymierza (sojusz polityczno-wojskowy Niemiec, Austro-Węgier i do 1915 r. również Włoch, które następnie przeszły na stronę Ententy). W czasie I wojny światowej wokół Ententy skupiła się koalicja 25 państw, walczących przeciwko państwu centralnym (Niemcom i ich sojusznikom).

¹⁹ Plebiscyt na Warmii, Mazurach i Powiślu (jako jednym ze spornych terenów między Polską a Niemcami, o którego przynależności państwowej, zgodnie z wersalskim traktatem pokojowym z 1919 r., miało zadecydować głosowanie) odbył się 11 lipca 1920 r. Mazurskiemu Komitetowi Plebiscytowemu, działającemu od czerwca 1919 r. do lipca 1920 r., przewodniczył J. Bursche. W wyniku plebiscytu, w którym za przynależnością Mazur do Niemiec opowiedziało się ok. 98% głosujących, Polsce przyznano na obszarze mazurskim trzy gminy.

został mianowany docentem Wolnej Wszechnicy Polskiej²⁰, gdzie aż do roku akademickiego 1930/1931 prowadził wykłady poświęcone spółdzielczości. Równolegle, począwszy od roku akademickiego 1919/1920 do 1933/1934 był zatrudniony na stanowisku profesora w Szkole Nauk Politycznych w Warszawie, gdzie kierował katedrą historii społeczno-gospodarczej i historii doktryn ekonomicznych. W latach 1929/1930–1933/1934 był również profesorem Instytutu Studiów Handlowych i Orientalistycznych, w którym wykładał politykę gospodarczą oraz historię przemysłu i handlu.

Niezwykle rozległa była działalność społeczna i polityczna J. K. Z listy Centrum Mieszczańskiego kandydował w 1922 r. do Sejmu RP, jednak nie zdobył mandatu posła²¹. Należał do Polskiego Stronnictwa Mieszczańskiego i wchodził w skład Rady Naczelnej tej organizacji.²² Działal w Lidze Wolnej Myśli.

Sporo uwagi w swej działalności publicznej poświęcił zbliżeniu Polski z innymi narodami, a zwłaszcza Czechami. Był współzałożycielem i członkiem zarządu Towarzystwa Polsko-Czechosłowackiego, członkiem honorowym towarzystwa „Kostnická Jednota”, a także członkiem honorowym Towarzystwa Czesko-Polskiego w Pradze. W 1921 r. został wydrukowany jego list w *Kostnickie jiskry*, w którym wyrażał przekonanie, że mniejszość polska w Czechosłowacji będzie pomostem do zgody

²⁰ Wolna Wszechnica Polska była prywatną wyższą uczelnią, utworzoną w Warszawie w latach 1918–1919 z przekształcenia Towarzystwa Kursów Naukowych (instytucji o charakterze szkoły wyższej, działającej w latach 1905/1905–1918 na terenie zaboru rosyjskiego i stanowiącej kontynuację Uniwersytetu Latającego, którego działalność obejmowała tajne kursy samokształceniowe, organizowane od 1882/1883 r. w Warszawie w domach prywatnych). Przed II wojną światową Wolna Wszechnica Polska, której dyplomy w 1929 r. zrównano z uniwersyteckimi, zasłużyła się jako ośrodek badań naukowych oraz jako placówka dokształcająca zwłaszcza nauczycieli oraz organizatorów życia kulturalnego i społecznego.

²¹ Centrum Mieszczańskie w wyborach do Sejmu w 1922 r. zarejestrowało 34 kandydatów na swojej liście nr 14. Pod poz. 33 umieszczony został „Jerzy Kurnatowski, lat 48, profesor nauk polityczn., Warszawa, Krucza 47a”.

²² Polskie Stronnictwo Mieszczańskie powstało w lutym 1925 r. (z siedzibą w Warszawie przy ul. Mazowieckiej 10, m.14) z połączenia dawnego Zjednoczenia Mieszczańskiego z grupą członków byłej Unii Narodowo-Państwowej; jednym z przywódców Stronnictwa był dr Wacław Orłowski.

pomiędzy obu narodami. Również ten tekst – podobnie jak niektóre wcześniej wspomniane publikacje prasowe, a także opublikowana w 1926 r. praca pt. *Czechosłowacja i Czechosłowacy* – spotkał się z bardzo krytycznym przyjęciem w Polsce²³.

Założył również Słowiańskie Towarzystwo Sztuki i Kultury, którego został prezesem. Brał udział w powołaniu Stowarzyszenia Polsko-Francuskiego, w którym pełnił funkcję sekretarza generalnego.

Niewątpliwie J. K. był jedną z osób, które przyczyniły się na początku XX w. do odrodzenia (rozwiązanego w latach dwudziestych XIX w.) wolnomularstwa polskiego²⁴. Jako pierwszy znaczący Polak z terenu Królestwa, 6 marca 1907 r. brał udział w ceremonii przystąpienia do paryskiej loży *Rénovateurs*, stanowiącej swoistą lożę-matkę dla polskiej organizacji „sztuki królewskiej” w okresie międzywojennym²⁵. Po powrocie do kraju w 1907 r. związał się z R. Radziwiłłowiczem, który w 1921 r. po utworzeniu Wielkiej Loży Narodowej Polski został jej pierwszym

²³ Określając w swojej autobiografii reakcje społeczną w Polsce na te publikacje jako „dziką zemstę” J. K. stwierdza: „społeczeństwo polskie w postępowaniu ze mną stwierdziło zupełną słusność aforyzmu wybitnego socjologa francuskiego >>A l’Est de la Germanie il n’y a que des sous-Germains<<”. Krytyczna postawa Polaków wobec idei pojednania polsko-czechosłowackiego wynikała z faktu przejścia przez Czechosłowację po I wojnie światowej zagłębia karwińskiego, najbogatszej części Śląska Cieszyńskiego i jego podziału, jak również podziału Spiszu i Orawy, co prowadziło do pozostawienia poza granicami państwa polskiego znacznych skupisk ludności polskiej.

²⁴ Wolnomularstwo (masoneria) powstało na początku XVIII w. jako typ tajnych stowarzyszeń męskich, stawiających sobie za cel doskonalenie moralne oraz zbratanie ludzi przez wyzwolenie ich z różnic religijnych i stanowych; miało charakter międzynarodowy, antyklerykalny i kosmopolityczny; zapoczątkowane w Wielkiej Brytanii, rozprzestrzeniło się na Europę i Amerykę. W Polsce pierwsze loże powstały w latach trzydziestych XVIII w., następnie wolnomularstwo zostało rozwiązane po 1822 r., aby znów się odrodzić po 1910 r. W 1921 r. utworzono Wielką Lożę Narodową Polski, która grupowała przedstawicieli liberalnej burżuazji i laickiej inteligencji, kolejnymi zaś jej mistrzami byli R. Radziwiłłowicz, A. Strug i M. Wolfke. W 1938 r. loże wolnomularskie w Polsce rozwiązały się, uprzedzając tym samym planowany dekret prezydenta Rzeczypospolitej w tej sprawie.

²⁵ Kilka tygodni później w tej samej loży gotowość przystąpienia do wolnomularzy zgłosił studium na Sorbonie, znany warszawski literat, Waclaw Rogowicz (1879–1960), autor powieści i dramatów oraz tłumacz prozy francuskiej i rosyjskiej.

mistrzem. Już w 1908 r. J. K. podjął działania inicjujące spotkania przedstawicieli inteligencji warszawskiej zainteresowanych udziałem w organizacji wolnomularskiej i nawiązaniem kontaktów z działającymi lożami masońskimi w Paryżu i Petersburgu²⁶.

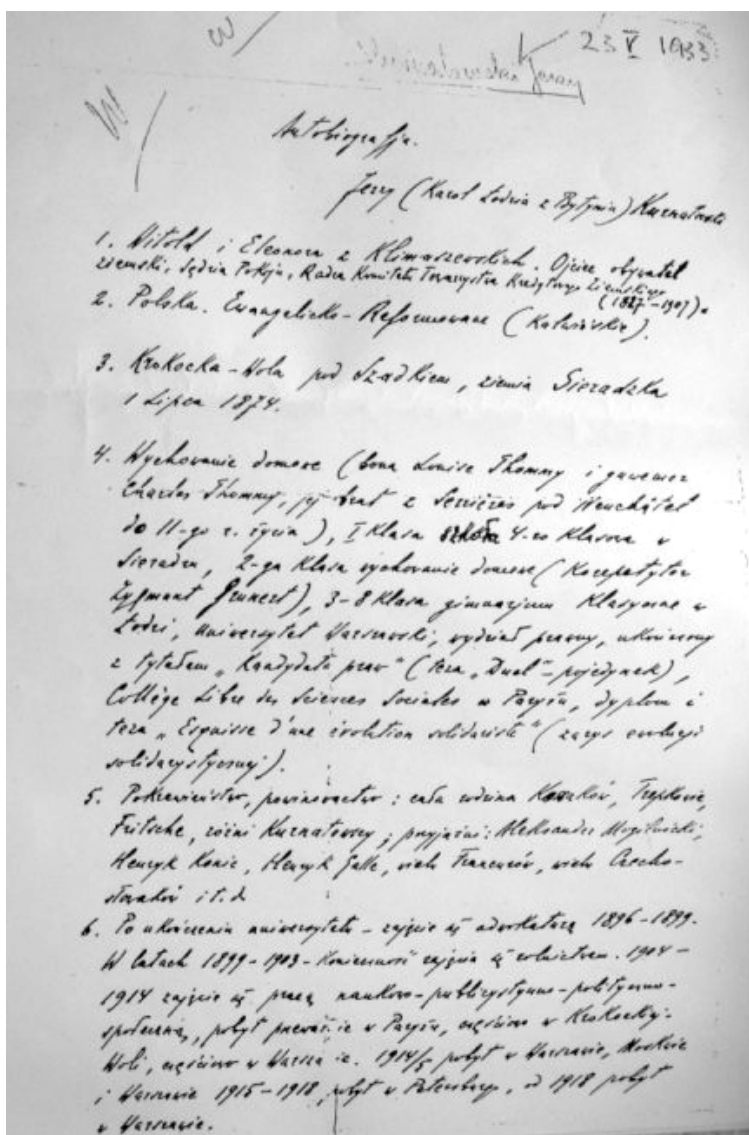
J. K. był również aktywnym działaczem w kościele katolicko-reformowanym. Przez trzy kolejne kadencje (łącznie 9 lat) sprawował funkcję radcy Konsystorza Ewangelicko-Reformowanego²⁷. Był także wieloletnim prezesem (1919–1926), a później członkiem zarządu Zrzeszenia Ewangelików Polaków. Zaangażował się w budowę zboru w Łodzi.

Współpracował z wieloma pismami codziennymi, tygodnikami i miesięcznikami. Był autorem licznych artykułów zamieszczanych w prasie polskiej („Rzeczpospolita Spółdzielcza”, „Spółdzielczy Przegląd Naukowy”), a także rosyjskiej, francuskiej („La Revue Coopérative”), czeskiej i słowackiej oraz większych prac publikowanych w formie wydawnictw zwartych. Współpracował także z „Przeglądem Filozoficznym”²⁸, „Revue Internationale de Sociologie” oraz miesięcznikiem „Kultura”.

²⁶ W spotkaniach tych brali udział, m. in.: Stanisław Osiecki (1875–1967), jeden z założycieli Polskiego Związku Ludowego (1905 r.) i współzałożyciel Towarzystwa Kultury Polskiej (1906 r.); inż. arch. Kazimierz Pawłowski, członek PPS i Polskiej Partii Postępowej (od 1907 r.); Stefan Ehrenkreutz (1880–1945), członek PPS; Witold Giełżyński (1886–1966), redaktor „Kuriera Lubelskiego”, dziennikarz warszawski; Wacław Makowski (1880–1942), znany warszawski adwokat i współzałożyciel Koła Obrońców Politycznych; Antoni Natanson, znany warszawski ginekolog, czynny w Towarzystwie Tajnego Nauczania (1894–1904), jeden z założycieli Towarzystwa Kooperatystów (1906) i przewodniczący jednej z warszawskich loż wolnomularskich (1912–1919); Jerzy Dąbrowski (1876–1926), działacz PPS, adwokat kaliski i autor publikacji historycznych; Mieczysław Kozłowski (1858–1935), wybitny filozof wykładowca Université Nouvelle w Brukseli, Uniwersytetu w Zurychu i Wyższej Szkoły Nauk Społecznych w Paryżu, jeden z założycieli i wykładowców Towarzystwa Kursów Naukowych, późniejszej Wszechnicy Polskiej, jeden z założycieli Związku Postępowo-Demokratycznego oraz Leon Supiński (1868–1949), prawnik, założyciel Koła Młodych Prawników, później Koła Prawników Polskich i członek władz Towarzystwa Kooperatystów.

²⁷ W kościele protestanckim konsyсторz stanowi naczelną władzę administracyjną i organ wykonawczy synodu (stałego zespołu złożonego z przedstawicieli duchowieństwa i świeckich, sprawujących zwierzchnią władzę ustawodawczą pod przewodnictwem biskupa), złożony z prezesa (biskupa), wiceprezesa (osoba świecka) oraz 6 radców (3 duchownych i 3 osoby świeckie).

²⁸ „Przegląd Filozoficzny”, czasopismo naukowe założone w 1898 r. przez W. Weryhę w którym zamieszczali swe prace wszyscy najwybitniejsi polscy

Fot. 2. Pierwsza strona autobiografii Jerzego Kurnatowskiego, spisanej 23 maja 1933 r. (łącznie 4 strony rękopisu)

filozofowie okresu międzywojennego; jego długoletnim redaktorem był W. Tatarkiewicz.

Wśród szerokiego spektrum zagadnień społeczno-ekonomicznych, którymi interesował się J.K. i którym poświęcił swoje publikacje, należy wymienić przede wszystkim problematykę etyczną, historię doktryn ekonomicznych, kwestie ustrojowe i socjalne, spółdzielczość, problemy mniejszości narodowych i zagadnienia historyczno-etnograficzne, a także stosunki zewnętrzne Polski z Czechosłowacją, Francją i Niemcami. W jego dorobku znalazły się również tłumaczenia na język polski m. in. dzieł Ch. Gide'a oraz F. Nietzsche²⁹.

J. K. zajmował się zagadnieniami spółdzielczości. Był zwolennikiem kooperatywności³⁰ i przedstawicielem solidaryzmu społecznego³¹ w ujęciu L. Bourgeois.³² Za zasadniczą doktrynę społeczną uznawał J. K. tzw. kierunek federalistyczny, który dążył do uspołecznienia środków produkcji i zupełnej eliminacji pośrednictwa we wszystkich jego formach. Narzędziem do realizacji tej idei miał być rozwój spółdzielczości spożywców obejmującej zarówno handel, jak i wytwórczość. Skupiona w rękach spółdzielców organizacja handlu hurtowego miała prowadzić do opanowania sfery produkcji (początkowo poprzez

²⁹ Frederich Wilhelm Nietzsche (1844–1900) był wybitnym filozofem niemieckim, przedstawicielem immoralizmu i irracjonalizmu, wyrażającym przekonanie, że samo życie jest celem i najwyższą wartością ludzkiej egzystencji, wszelka działalność ludzka uwarunkowana jest potrzebami żywymi, a wszelka prawda jest subiektywna i względna.

³⁰ Kooperatywność (pankooperatywność, integralizm spółdzielczy, kooperatywność spożywców), jest to doktryna społeczna, powstała w końcu XIX w. w Wielkiej Brytanii i we Francji (twórcami jej byli Ch. Gide oraz B. Potter-Webb), a później rozpowszechniona w innych krajach europejskich, upatrująca w organizowaniu spółdzielni, głównie spożywców, powszechną drogę do wyzwolenia społecznego. Idea ta głosi prymat spożywek w gospodarce narodowej i przypisuje interesom spożywców charakter solidarny. Rozwój kooperatywności miał – poprzez ewolucyjne opanowywanie gospodarki przez spółdzielnie spożywców i ich związki oraz stopniowe przejmowanie handlu, przemysłu, banków i rolnictwa – doprowadzić do zbudowania nowego ustroju „rzeczypospolitej spółdzielczej”.

³¹ Por. przypis 13

³² Leon Bourgeois (1851–1925), polityk francuski i działacz Partii Radykalno-Socjalistycznej, deputowany (przewodniczący Izby Deputowanych w latach 1902–1904 i Senatu w latach 1920–19123) oraz minister różnych resortów i premier rządu francuskiego (1895–1896); współorganizator Ligi Narodów i laureat pokojowej Nagrody Nobla (1920). W swojej pracy *Essai d'une philosophie de la solidarité* opublikowanej w 1902 r., zawarł teoretyczne uzasadnienie i rozwinięcie poglądów solidarystycznych.

dyktowanie warunków cenowych, a następnie skutek przejęcia także całej produkcji).

J. K. uznawał że można być solidarystą, nie będąc jednocześnie kooperatystą (*„można przypuszczać, że kooperatywa nie dojdzie do swojego integralnego punktu rozwoju, pomimo możliwości, jakie jej po temu daje solidaryzm. Jeśli ktoś nie kooperatywę, lecz państwo lub związek zawodowy uważa za wehikul uspołecznienia środków produkcji, to – o ile uznaje metody i zasady solidaryzmu – może być jednocześnie solidarystą”*).

Zdaniem J. K., rozwój nie może odwoływać się do walki o byt, walki ras czy walki klas. Uważał on, iż w miarę rozwoju idea „walki” będzie ustępować idei „solidarności”, a tworzenie instytucji zbiorowych jest właściwą drogą do postępu ludzkości. Będąc zwolennikiem socjalizmu, wskazywał, iż ustrój ten może opierać się na dwóch formach: roczdalskim systemie kooperatywy spożywczej³³ i innych formach kooperacji oraz na przedsiębiorstwach państwowych pod warunkiem, że państwo jest demokratyczne.

Po koniec życia poglądy J. K. na doktrynę kooperatywną ewoluowały (zwłaszcza pod wpływem B. Lavergne’a³⁴). Uznawał, iż udział w tworzeniu kooperatyw mogą mieć nie tylko jednostki, ale także związki zawodowe, organizacje gospodarcze, gminy a nawet państwo (jednak przy zastrzeżeniu, że udział państwa, pojmowanego jako organ społeczeństwa, musi być ściśle ograniczony, a zrzeszenie musi pozostać wolne – wszelki przymus

³³ Określenie „roczdalski” pochodzi od nazwy miasta Rochdale w Wielkiej Brytanii (położonego w pobliżu Manchesteru), które od drugiej połowy XVI w. było ośrodkiem sukienniczym. W 1844 r. tamtejsi tkacze założyli Roczdałskie Stowarzyszenie Sprawiedliwych Pionierów (Rochdale Society of Equitable Pioneers), uchodzące za pierwszą wzorową spółdzielnię spóżywców. Zasady tego stowarzyszenia stały się wzorem dla spółdzielni różnych typów we wszystkich krajach.

³⁴ Bernard Lavergne, znany profesor uczelni francuskich (propagator idei kooperatywności Charles’a Guide’a) przedstawił najbardziej całościowe ujęcie doktryny kooperatywności (podział zysków pomiędzy osoby będące członkami spółdzielni stanowi o „uspołecznieniu” tychże zysków i jest wyrazem realizacji interesów ogólnospołecznych); autor *Essor et décadence du capitalisme*, Paris 1938 oraz *Traité général de la coopération de consommation: institutions et doctrines*, Paris 1949.

jest sprzeczny z założeniami kooperacji i prowadzi nieuchronnie do socjalizmu państwowego)³⁵.

J. K. był przez pewien czas prezesem Towarzystwa Kooperatystów, a także członkiem Międzynarodowego Instytutu Studiów Kooperatywnych.

W dziedzinie polityki społecznej był on zwolennikiem szeroko pojętych ubezpieczeń społecznych („*społeczeństwo mające pretensje do kultury, jest przede wszystkim wzajemnym towarzystwem ubezpieczeń od choroby, nędzy zbrodni i jej skutków*”) oraz zagwarantowania przez państwo prawa do pracy, ale tylko w niezbędnym minimalnym wymiarze – obowiązek państwa to „*zagwarantowanie każdemu pewnego minimum egzystencji materialnej i intelektualno-moralnej*”, jednak „*ponad to minimum przymusowa rola państwa kończy się*”.

Jego prace – obok publikacji tak znanych polskich ekonomistów, jak A. Krzyżanowski, Z. Heydel, L. Caro oraz etyków, jak K. Twardowski, T. Kotarbiński i M. Ossowska – należą do najciekawszych rozważań podejmowanych w XX w., łączących aspekty gospodarcze i etyczne. J. K. dostrzega zarówno zachłanność natury ludzkiej, opartej na egoizmie, jak i ma świadomość, iż owo egoistyczne dążenie jest siłą napędową ludzkich działań podejmowanych w sferze gospodarczej. Dlatego też postuluje uszlachetnienie tych dążeń oraz wynikających z nich działań. Według niego można tego dokonać poprzez odpowiednie kształtowanie psychiki osób zajmujących się działalnością gospodarczą. Tym samym – podobnie jak w tradycyjnej greckiej myśli o potrzebie doskonalenia się człowieka – formułował pewien ideał osoby gospodarującej.

J. K. interesował się również zagadnieniami ustrojowymi, a jego poglądy w tej kwestii ściśle korespondowały z głoszonymi przez niego poglądami społeczno-ekonomicznymi³⁶. Uważał, iż stosunki między jednostkami reguluje solidaryzm ustroju demokratycznego (w rozumieniu doktryny XIX-wiecznej), a stosunki między klasami społecznymi powinny układać się na zasadach integralnej kooperacji. Z kolei stosunki międzypaństwowe powinny być regulowane w ramach „Związku Republik

³⁵ Por. J. Kurnatowski, *Współczesne idee społeczne*, Warszawa 1933.

³⁶ Por. J. Kurnatowski, *Solidaryzm jako doktryna demokracji*, Warszawa 1922.

Europejskich” lub „Stanów Zjednoczonych Europy”. Zdaniem J. K., ustrój kooperatywny zapewniał realizację demokracji ekonomicznej stanowiącej dopełnienie demokracji politycznej, wyrosłej z rewolucji francuskiej.

Znaczący dorobek myśli J. K. i szeroka działalność społeczna były odpowiedzią na wyzwania, jakie niósł za sobą ustrój społeczno-ekonomiczny i polityczny przełomu XIX i XX w. w Europie. Niewątpliwie z dzisiejszej perspektywy wiele działań i propozycji rozwiązań palących problemów ówczesnej Polski formułowanych przez J. K., wydaje się mało realne i nie zawsze racjonalne. Także wśród współczesnych mu Polaków jego poglądy budziły kontrowersje i silne polemiki. Trudno jednak odmówić J. K. głębokiego i bezinteresownego zaangażowania na rzecz sprawiedliwości społecznej i pomyślności ojczyzny. Był człowiekiem znanym i szanowanym, zajmującym niepoślednią pozycję w środowiskach inteligencji polskiej początku XX w. Jego nazwisko jeszcze za jego życia pojawiło się w wielu wydawnictwach encyklopedycznych. Pozostawił po sobie znaczącą spuściznę, zwłaszcza w dziedzinie filozofii, polityki i historiozofii, doktryn ekonomicznych oraz polityki socjalnej. Zbiór zawierający większość swoich publikacji J. K. na początku lat trzydziestych XX w. przekazał bibliotece Krasieńskich³⁷ w Warszawie.

Do swoich najbliższych przyjaciół zaliczał m. in. Aleksandra Mogilnickiego³⁸, Henryka Konica³⁹ oraz Henryka Gallego⁴⁰.

³⁷ Biblioteka Krasieńskich została założona w Warszawie w 1844 r. przez hr. Wincentego Krasieńskiego (1782–1858), generała, senatora i wojewodę w Królestwie Polskim (ojca Zygmunta dramaturga i poety); siedzibą biblioteki przez wiele dziesięcioleci był pałac Czapskich, natomiast od 1928 r. zbiory przeniesiono do nowego gmachu, wybudowanego w Warszawie przy ul. Okólnik 9. Biblioteka i Muzeum Ordynacji Krasieńskich, jedna z najwspanialszych instytucji kulturalnych, gromadzących bezcenne zabytki narodowej przeszłości, została rozgrabiona i zniszczona w czasie II wojny światowej.

³⁸ Aleksander Mogilnicki ur. 1875 r. w Warszawie, prawnik, specjalista w zakresie prawa karnego, adwokat, od 1917 r. sędzia, w latach 1924–1929 prezes Izby Karnej Sądu Najwyższego, członek Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej, profesor Wolnej Wszechnicy Polskiej (do 1939 r.), po 1945 r. wykładowca prawa karnego na Uniwersytecie Łódzkim; autor m. in. takich prac jak *Kary dodatkowe* (1907 r.) i *Dziecko i przestępstwo* (1916 r.). Zmarł w 1956 r. w Łodzi.

Fot. 3. Grób Jerzego Łodzi Kurnatowskiego na cmentarzu ewangelickim w Szadku (lata trzydzieste XX w.), przed grobem stoją: z lewej Jan Chmielewski, z prawej Tadeusz Adamowicz
(Zdjęcie udostępnione przez P. Szkutnika za zgodą właścicieli państwa Elżbiety i Macieja Adamowiczów)

³⁹ Henryk Konic ur. w 1860 r. w Warszawie, prawnik, specjalista z zakresu prawa cywilnego, adwokat, współpracownik i redaktor (od 1897 r.) „Gazety Sądowej Warszawskiej”, członek Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej (od 1919 r.), wykładowca prawa cywilnego na Uniwersytecie Warszawskim, twórca i pierwszy redaktor *Encyklopedii podręcznej prawa prywatnego* (1931 r.); autor m. in. pracy *Dzieje prawa małżeńskiego w Królestwie Polskim 1818–1836* (1903 r.). Zmarł w 1934 r. w Warszawie.

⁴⁰ Henryk Galle ur. w 1872 r. w Warszawie, historyk i krytyk literatury polskiej, pedagog, autor licznych prac podręcznikowych, m. in. *Wypisów polskich* (1906 r.), współpracownik wielu wydawnictw encyklopedycznych, m. in. *Wiek XIX. Sto lat myśli polskiej*; nauczyciel szkół średnich, działacz związków pisarskich i nauczycielskich, współredaktor m. in. „Przeglądu Bibliograficznego” (1905–1913) i „Przeglądu Pedagogicznego” (1926–1934). Zmarł w 1948 r. w Olszance koło Skierniewic.

Miał wiele zaprzyjaźnionych osób we Francji (m. in. Charles'a Guide'a⁴¹ i Bernarda Lavergne'a⁴² oraz w środowisku kooperatystów-kalwinów) i Czechosłowacji.

J.K. był kawalerem Krzyża Walecznych (dwukrotnie)⁴³, kawalerem francuskiej Legii Honorowej (Chevalier de la Légion d'honneur) i oficerem czechosłowackiego orderu Białego Lwa (Důstojnik Bileho Lva).

J. K. zmarł 22 maja 1934 r. w swoim majątku w Woli Krokockiej. Został pochowany na cmentarzu ewangelickim w Szadku⁴⁴.

Fot. 4. Nagrobek Jerzego Kurnatowskiego, znajdujący się w części ewangelickiej cmentarza św. Idziego w Szadku (kwiecień 2005)

⁴¹ Por. przypis 12

⁴² Por. przypis 34

⁴³ Por. Ministerstwo Spraw Wojskowych N 21 z 15 czerwca 1922 r., s. 534)

⁴⁴ Zdewastowany nagrobek J. K. można dziś (2005 r.) odnaleźć w części ewangelickiej cmentarza św. Idziego w Szadku.

Aneks I – ważniejsze publikacje J. Kurnatowskiego

Nietzsche – studia i tłumaczenia, Łódź 1903.

Zarys solidarności politycznej, Paryż 1905 (pod pseudonimem K. Bytyń).

1815–1905 przyczynek do kwestji polskiej w związku z kryzysem w Rosji, Kraków 1906 (pod pseudonimem K. Bytyń).

Katolicyzm a polskość, „Myśl Niepodległa” 1906.

Teorya i praktyka radykalizmu, „Przełom” 1906.

Esquisse d'une évolution solidariste, Paris 1907 (praca dyplomowa).

La question polonaise en Prusse, „Revue Slave” 1907.

Les partis politiques en Pologne, „Revue Slave” 1907.

Dobro i zło. Studja etyczne, Lwów-Warszawa 1907.

Katolicyzm i polskość, Kielce 1907.

Przywilej celny, „Kultura” 1907.

O solidaryzmie, Polski Związek Postępowy, Warszawa 1908.

Solidaryzm według wykładów Gide'a, Lwów 1908.

Zasady moralne, Warszawa 1909.

Rozejm między pracodawcami a pracownikami, Warszawa 1909.

Moralność i życie, Warszawa 1909.

Doktryny ekonomiczne, Warszawa 1909.

Pomoc wzajemna, Warszawa 1910.

Robotnicze związki zawodowe: praktyka i teoria., Warszawa 1911.

Kooperatywa i kooperatyzm, Warszawa 1911.

Kooperatywa spożywcza, Warszawa 1912 (drugie wyd. Warszawa 1913).

Ustrój polityczny Francji: trzy odczyty wygłoszone na żądanie Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy, Warszawa 1913.

- W sprawie żydowskiej*, Paryż 1913 (pod pseudonimem U. Prokop).
- Ubezpieczenia społeczne*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1913–1915.
- La Pologne contemporaine*, Paryż 1914.
- Etnograficzeskaja Polska*, Moskwa 1914.
- Jewrei w Polsce*, Moskwa 1914.
- Przyczyny wojny europejskiej*, Warszawa 1915.
- Czy bolszewicy są socjalistami?*, Warszawa 1919.
- Die Bedeutung der Reformation in der polnischen Geschichte*, Warschau 1920.
- Solidaryzm jako doktryna demokracji*, Warszawa 1922.
- Sejm a miasta*, Warszawa 1922.
- Polacy w Niemczech i Niemcy w Polsce*, Warszawa 1925 (również tłumaczenie francuskie i angielskie).
- Zagadnienie Prus Wschodnich*, Warszawa 1925 (również tłumaczenie francuskie i włoskie).
- Czechosłowacja i Czechosłowacy*, Frysztat 1926.
- Historia doktryn ekonomicznych*, wykłady J. Kurnatowskiego opracowane przez słuchaczy Szkoły Nauk Politycznych w Warszawie, Warszawa 1927.
- Kaszubi, ich rozwój kulturalny i gospodarczy*, Warszawa 1929.
- Le mouvement coopératif en Pologne*, „Revue des Etudes Cooperatives Internationales” 1929.
- Źródła współczesnego kapitalizmu: zarys historyczno-gospodarczy* (tłumaczenie z języka francuskiego pracy H. Sé'ego, wraz z przedmową J. Kurnatowskiego), Warszawa 1932.
- Polskie kandydatury na tron czeski*, Warszawa 1932.
- Stosunki polsko-czeskie na przestrzeni wieków*, Warszawa 1932.

Współczesne idee społeczne, Warszawa 1933.

Stosunki polsko-francuskie na przestrzeni wieków: przemówienie wygłoszone w Stowarzyszeniu Polsko-Francuskim, Warszawa 1933.

Pozyskanie korony czeskiej przez Jagiellonów, Warszawa 1933.

Les origines du capitalisme en Pologne, 1933.

Czesi i Słowacy, Warszawa 1933.

Aneks II – genealogia Jerzego Kurnatowskiego (zarys)

Ojciec Jerzego Karola Kurnatowskiego, Witold (ur. 1827 r. – zm. 1907 r.) był synem Jana Adama Kurnatowskiego (ur. 1790 r.), radcy powiatu konińskiego i dziedzica Łęk ożenionego z Eleonorą Szarlotą z Unrugów i wnukiem Jerzego Bogusława Kurnatowskiego (ur. 1746 r. – zm. 1807 r. w Żychlinie), oficera wojsk polskich i dziedzica Brudzewa i Ruszkowa, ożenionego z Wiktoria Heleną (Katarzyną?) Mojaczewską h. Poraj (zm. 1825 r.). Z kolei ojcem Jerzego Bogusława Kurnatowskiego był Krzysztof Kurnatowski (zm. przed 1774 r.), chorąży gwardii litewskiej, „pan na Kowalskiem”, ożeniony z Ludwiką Heleną Szczaniecką, który w 1733 r. podpisał elekcję Stanisława Leszczyńskiego, a w 1737 r. nabył Żerniki. Ojcem Krzysztofa Kurnatowskiego był Jan Bonawentura z Bytnia (zm. 1713 r.) ożeniony z Jadwigą Zofią z Ludwigów, „pan na Śródce, Ochli, Charcicach, Jabłonowie, itd.”, w 1699 r. podstoli sochaczewski, w 1702 r. szambelan królewski. Ojcem Jana Bonawentury był Piotr Bonawentura z Bytnia Kurnatowski ożeniony z Ludwiką Urszulą Rapową. Ojcem Piotra Bonawentury był Andrzej, dziedzic Kurnatowic ożeniony z Heleną Kosicką h. Samson. Ojcem Andrzeja był Dobrogost z Bytnia Kurnatowski, najmłodszy syn Wojciecha i Anny Niemierzewskiej.

Wyżej wymienieni przodkowie Jerzego Karola Kurnatowskiego tworzyli „gałąź najmłodszą rodu Kurnatowskich na Kowalskiem, w końcu na Brudzewie i Roszkowie”: Pozostałe gałęzie wzmiankowane przez T. Żychlińskiego (*Złota Księga Szlachty Polskiej*, t. VI, Poznań 1884) to: (a) „odnoga wygasła po Janie z Bytnia”, (b) „gałąź najstarsza, generalska dziś na

Pożarowie”, po Piotrze z Bytnia Kurnatowskim, (c) „gałąź młodsza, dziś na Dusinie”, po Stanisławie z Bytnia oraz (d) gałąź po Andrzeju z Bytnia Kurnatowskim, „dawniej na Bodzewie”.

Ród Kurnatowskich herbu Łódzia pochodził z poznańskiego, a ich gniazdem rodzinnym była wieś Kurnatowice. W XVII w. Kurnatowscy, przeważnie wyznania kalwińskiego, zaczęli używać przydomka „z Bytnia”. Jak mówiła tradycja, protoplastą rodu mógł być Świętosław, (występujący w aktach poznańskich w 1448 r.) jeden z dziedziców Bytnia, nabywca Kurnatowic, których właścicielami do początku XV w. byli Nałęczowie. Ród Kurnatowskich „wczesnie popadłszy w błędy kalwińskie i łącząc się głównie z rodzinami tego samego wyznania, zamknął się samochcąc w ciasnym kółku prowincjonalnym i nie wypłynął wskutek tego na szerszą widownię. Kilka jego odnóg w XVIII wieku zniemczało, a dziś (tj. w końcu XVIII w. – od autora) tylko dwie gałęzie są w posiadaniu znaczniejszej fortuny.” [por. T. Żychliński, *Złota Księga Szlachty Polskiej*, t. II, Poznań 1880]

Wnukiem Świętosława był najprawdopodobniej Mikołaj na Kurnatowicach Kurnatowski, który już się pisał z Bytnia i miał za żonę Małgorzatę niewiadomego nazwiska. Ich synem był Wojciech z Bytnia Kurnatowski (w aktach z drugiej połowy XVI w. występujący jako zmarły), pan na Orzeszkowie i Kurnatowicach, ożeniony z Anną Niemierzewską. I to właśnie jego synowie są wzmiankowani jako protoplaści poszczególnych gałęzi rodu Kurnatowskich - jednym z nich był wzmiankowany najmłodszy syn Dobrogost w prostej linii przodek Jerzego Karola Kurnatowskiego

Kurnatowscy byli jedną z najbardziej znanych i rozrodzonych rodzin ewangelicko-reformowanych – w XIX w. w okolicach Łodzi mieszkało kilka odnóg rodu Kurnatowskich, m.in. dzieci Jerzego Bogusława Kurnatowskiego i Wiktorii z Mojaczewskich: Aniela Tekla Urung (1802–1849), Wiktor Adam (1799–1847) ożeniony z Melanią Bronikowską (dziedzic Ruszkowa k. Koła; po przedwczesnej śmierci żony i córki sprzedał majątek i osiadł w Żychlinie, gdzie zmarł i został pochowany), Ludwik (1784–1824) dwukrotnie żonaty dziedzic Bytnia (jego potomkowie utracili swoje dobra i osiedlili się w Warszawie) oraz Stanisław (1783–1857) ożeniony z Emilią z Ungrów (dał początek linii z Lututowa pozostającego w ich rękach do 1945 r.)

Ostatnim znanym szeroko przedstawicielem rodu był Eryk Kurnatowski (ur. 8 października 1882 r. w Brudzewie k. Kalisza – zm. 23 lutego 1975 r. w Warszawie), syn Edmunda Kurnatowskiego (ur. 1845 r. – zm. 1903 r., dziedzica Kolnicy, stryjecznego brata Jerzego Karola Kurnatowskiego), pułkownik wojsk kozackich w czasie I wojny światowej, a po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. społecznik zakładający spółdzielnie i oddziały straży pożarnej, prezes Związku Ziemiań powiatu radzymińskiego, od 1925 r. senator RP (I kadencji, w miejsce zmarłego S. Bruna), organizator pomocy dla wojsk rządowych w czasie zamachu majowego [por. J.M. Majchrowski (red.), *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1994].

Literatura

Autobiografia. Jerzy (Karol Łodzia z Bytynia) Kurnatowski, spisana 23 maja 1933 (4s.), oryginał autobiografii znajduje się w archiwum redakcji Polskiego Słownika Biograficznego.

Belcikowska A., *Stronictwa polityczne w Polsce* Warszawa 1926.

Bem K., *Ewangelicko-reformowane rody ziemiańskie na ziemi łódzkiej od XVI w.*, Rocznik Łódzki t. 51, Łódź 2004, s. 145–167

Encyklopedia nauk politycznych, t. III, red. E. J. Reyman, Warszawa 1938.

Hass L., *Działalność wolnomularstwa polskiego w latach 1908–1915*, „Kwartalnik Historyczny” 1967, R.74.

Konarski S., *Szlachta kalwińska w Polsce*, Warszawa 1932

Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej, red. J. M. Majchrowski, Warszawa 1994, s. 525

Oracki T., *Słownik Biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla od poł. XV w. do 1945 r.*, Instytut Wydawniczy P.A.X., Warszawa 1963.

Polski Słownik biograficzny, 1971 t. XVI, s. 243–244.

Spustek I., *Polacy w Piotrogradzie 1914–1917*, Warszawa 1966.

Ślisz A., *Prasa polska w Rosji w dobie wojny i rewolucji (1915–1919)*, Warszawa 1968.

Wielka Encyklopedia PWN, Warszawa 1965

Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana, ser. I, t. XLI–II, Warszawa 1908–1909.

Żychliński T., *Złota Księga Szlachty Polskiej*, t. VI, Poznań 1884, s. 212–221